

ОБҐРУНТУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

RATIONALE OF TECHNOLOGIES FOR THE INCLUSIVE COMPETENCE FORMATION OF FUTURE TEACHERS OF PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS

Стаття присвячена проблемі формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. Розглянуті поняття «компетенція», «компетентність» та «інклюзивна компетентність». Охарактеризовані особистісні та професійні якості вихователів закладів дошкільної освіти, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами (розвиток у них мотивації до майбутньої роботи з дітьми з особливими освітніми потребами; набуття знань із проблем інклюзивного навчання; рефлексію та володіння практичними навичками роботи в умовах інклюзії), а також групи компетенцій професійної діяльності вихователів закладів дошкільної освіти (роботу з інформацією; спілкування і взаємодію з учасниками інклюзивного освітнього простору; реалізацію педагогічної діяльності та досягнення освітніх результатів; професійне вдосконалення).

Основна увага зосереджена на визначенні поняття «педагогічна технологія» її обґрунтуванні її структурних компонентів (концептуальної основи; процесуальної частини; діяльності викладача з керування процесом засвоєння матеріалу; моніторингу навчальних досягнень). У статті з'ясовано, що до педагогічних технологій формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти належать: лекції та семінарські заняття з навчальних дисциплін «Інклюзивна освіта», «Практикум з логопедії», «Корекційна педагогіка»; метод проектів; дискусії; диспути; рольові та ділові ігри. Розглянуто алгоритм підготовки, етапи проведення, особливості впровадження визначених технологій у навчанні майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. Зазначено, що застосування технологій формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти має забезпечити не лише підготовку фахівців до включення дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітні групи закладів дошкільної освіти, але й сприяти реалізації прав цих дітей щодо рівного доступу до якісної освіти.

Ключові слова: інклюзивна освіта, діти з особливими освітніми потребами, компетентність, інклюзивна компетентність, педагогічна технологія, технології формування інклюзивної компетентності

у майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти.

The paper is devoted to the problem of inclusive competence formation of future teachers of preschool education institution. The terms "competency", "competence" and "inclusive competence" are considered. Personal and professional qualities of teachers of preschool education institution working with children with special educational needs (development of their motivation for future work with children with special educational needs; acquisition of knowledge of inclusive learning problems; reflection and mastery of practical skills in the conditions of inclusion) as well as a set of competencies of professional activity of teachers of preschool education institutions (work with information; communication and interaction with participants of inclusive educational space; realization of pedagogical activity and achievement of educational results; professional improvement) are characterized.

The main focus is on certain concepts of "pedagogical technology" and the substantiation of its structural components (conceptual basis; procedural part; teacher's activity to manage the process of learning the material; monitoring of learning achievements).

In the paper, it is found out that pedagogical technologies of inclusive competence formation of future preschool teachers include: lectures and seminars on subjects "Inclusive Education", "Practical Training in Speech Therapy", "Correctional Pedagogy"; method of projects; discussions; disputes; role playing and business games. The algorithm of preparation, stages of carrying out, peculiarities of introduction of certain technologies in training of future teachers of preschool education institution are considered. It is stated that the use of technologies of inclusive competence formation of future teachers of preschool education institution should not only prepare specialists (in order to include children with special educational needs in ordinary groups of preschool education institution), but also promote the realization of rights of these children regarding the equal access to quality education.

Key words: inclusive education, children with special educational needs, competence, inclusive competence, pedagogical technology, technologies of inclusive competence formation of future teachers of preschool education institution.

УДК 371.3:378.147:1

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/22-2.37>

Новак О.М.,

канд. пед. наук,

доцент кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик

Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сьогодні у педагогічній науці зростає інтерес до інклюзивної освіти. Це зумовлює появу значної кількості наукових публікацій, у яких розкриваються різноманітні аспекти інклюзії. Інклюзивне навчання вимагає особливих професійних і особистісних якостей у педагогічних працівників,

які, крім високого рівня теоретичної підготовки, повинні володіти знаннями про зміст і суть інклюзивної освіти, психологічні особливості розвитку дітей з особливими освітніми потребами, а також оперувати прикладними уміннями і навичками застосування дидактичних методів в умовах інклюзивного навчання.

Соціальні зміни, які відбулися в суспільному житті останніми роками, зумовлюють необхідність підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії. З огляду на це постає проблема формування інклюзивної компетентності у фахівців, які працюють із дітьми з особливими освітніми потребами, адже реалізація інклюзивної освіти залежить передусім від готовності вихователів закладів дошкільної освіти здійснювати свою професійну діяльність в нових умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Висвітленню проблем формування інклюзивної компетентності у педагогічних працівників, які працюють із дітьми та молоддю з особливими освітніми потребами, присвячені праці вітчизняних науковців і практиків: Ю. Бойчук, Л. Левицької, Т. П'ятакової, І. Хафізуліної, М. Чайковського.

Питання підготовки вихователів закладів дошкільної освіти та педагогів початкових класів закладів середньої освіти до залучення дітей з особливими освітніми потребами в освітнє середовище розкриті в наукових дослідженнях А. Колупаєвої, С. Миронової, В. Синьова, С. Титаренко Н. Шматко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, незважаючи на чималу кількість напрацювань у цій сфері, залишаються недостатньо розкритими теоретико-прикладні аспекти формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти.

З огляду на це **метою статті** є теоретичний розгляд та обґрунтування технологій формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. У сучасному психологічному словнику поняття «компетентність» (від лат. *competens* – відповідний, здатний) розглядається як психосоціальна якість, яка означає силу і впевненість, що виходять із почуття власної успішності й корисності та дають людині усвідомлення своєї спроможності ефективно взаємодіяти з оточенням [14, с. 203]. У свою чергу, соціально-психологічна компетентність означає здатність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми в системі міжособистісних відносин. Вона формується в ході освоєння індивідом системи спілкування і включення у спільну діяльність [14, с. 203].

Термін «компетенція» (від лат. *competentia* – знання, коло повноважень, досвід) є елементом більш широкого поняття «компетентності», під яким розуміється поінформованість, обізнаність, авторитетність, кваліфікація [15].

Компетентісно-орієнтований підхід до формування змісту освіти сьогодні є концептуальною основою навчального процесу і полягає у його

спрямуванні на формування та розвиток ключових і предметних компетентностей фахівців [6]. З огляду на це заслуговує на розгляд роль головних компетенцій і професійної компетентності вихователів закладів дошкільної освіти (далі – ЗДО) як важливого внутрішнього ресурсу забезпечення якісної освіти і соціалізації дітей з особливими освітніми потребами.

Зауважимо, що поняття «інклюзія» (англ. *inclusion* – включення; лат. *include* – заключаю, включаю) розглядається науковцями як процес активного включення в суспільні відносини всіх громадян незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних, культурних, мовних, національних та інших особливостей [7, с. 10].

У свою чергу, інклюзивна освіта передбачає створення рівних можливостей для всіх дітей з особливими освітніми потребами та забезпечення їх успіху в освітньому процесі та подальшому житті [7, с. 12].

Вітчизняний науковець М. Чайковський у своїх дослідженнях надає визначення інклюзивної компетентності фахівців, котрі працюють із дітьми та молоддю з особливими освітніми потребами. Він вважає, що інклюзивна компетентність є складовою частиною більш широкого поняття професійної компетентності педагога і виділяє у її структурі такі змістовні ключові функціональні компетентності, як усвідомлену, закріплену суб'єктивним досвідом систему знань, умінь і навичок, що використовуються у процесі діяльності для вирішення різних професійних завдань [10, с. 72].

Натомість Т. П'ятакова визначає інклюзивну компетентність вчителів як інтегративне особистісне утворення, яке зумовлює здатність здійснювати професійні функції у процесі інклюзивного навчання, враховуючи різноманітні освітні потреби учнів і забезпечуючи, по-перше, включення дитини з особливими освітніми потребами в середовище загальноосвітнього закладу і, по-друге, створення умов для її розвитку і саморозвитку [8].

У контексті нашого дослідження привертають увагу погляди Л. Левицької на компоненти сформованості інклюзивної компетентності вчителів закладів середньої освіти. Вона визначає такі компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний і рефлексивний [5, с. 74]. Мотиваційний компонент є сформованістю мотивів, адекватних меті та завданням інклюзивного навчання; когнітивний компонент передбачає наявність системи знань і досвіду, які необхідні для здійснення інклюзивного навчання; операційний компонент виявляється в наявності засвоєних способів і досвіду вирішення конкретних професійних завдань у процесі інклюзивного навчання; рефлексивний – здатність викладача до рефлексії в пізнавальній і професійній діяльності в умовах інклюзії [5, с. 74].

Дослідниця А. Колупаєва стверджує, що концепція інклюзивної освіти демонструє одну з ключових демократичних ідей: всі діти – активні члени суспільства. Адже, на її думку, взаємодія вихованців з особливими освітніми потребами та здоровими дітьми в інклюзивних групах допомагає встановленню товариських взаємин, толерантності, готовності до взаємодопомоги, а також сприяє когнітивному, фізичному, мовному, соціальному й емоційному розвитку дітей з особливими освітніми потребами [3].

З огляду на це науковець С. Тітаренко звертає увагу на формування у майбутніх вихователів ЗДО професійно-ціннісних орієнтацій, професійно-особистісних якостей, умінь і професійних компетенцій. Вона вважає, що у майбутніх вихователів необхідно сформувати навички психологічної підтримки дітей з особливими освітніми потребами, вміння організувати безконфліктну соціальну взаємодію, вміння співпрацювати з різними типами сімей і навички взаємодії з колегами [11, с. 57].

Дослідниця І. Хафізуліна стверджує, що важливим у формуванні інклюзивної компетентності майбутніх вихователів і вчителів є розвиток у них мотивації до майбутньої роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, набуття знань із проблем інклюзивного навчання, рефлексія та володіння практичними навичками роботи в умовах інклюзії. Вона наголошує на використанні контекстного навчання з участю студентів у квазіпрофесійній діяльності [12].

У професійній діяльності педагога інклюзивного закладу освіти В. Хитрюк виділяє такі групи компетенцій:

- роботу з інформацією, що передбачає формування таких компетенцій, як: збір, обробка, передача інформації та отримання зворотного зв'язку;
- спілкування і взаємодію з учасниками інклюзивного освітнього простору, спрямовані на формування таких компетенцій: роботи в команді, впливу й управління стосунками;
- реалізацію педагогічної діяльності та досягнення освітніх результатів, що формує такі компетенції, як: цілепокладання, прогнозування, планування, вибір і адаптація методів соціалізації та навчання, реалізація діяльності, аналіз результатів діяльності та їх корекція;
- професійне вдосконалення, спрямоване на формування таких компетенцій: професійного росту, професійної самодіагностики, інноваційної професійної мобільності [13, с. 102].

Аналізуючи результати наукових праць із проблеми дослідження, постає необхідність визначення й обґрунтування технологій формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів ЗДО. Розглянемо поняття «педагогічна технологія», яке дослідники визначають як упорядковану систему дій, здійснення яких призводить до гарантованого досягнення педагогічних цілей [4, с. 65].

Науковець Г. Сєлєвко виділяє такі структурні компоненти педагогічної технології:

- концептуальну основу – змістову частину навчання (мету, зміст навчального матеріалу);
- процесуальну частину – технологічний процес: організацію навчального процесу, методи та форми навчальної діяльності студентів і викладача;
- діяльність викладача з керування процесом засвоєння матеріалу;
- моніторинг навчальних досягнень [9, с. 24].

На нашу думку, педагогічні технології формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів ЗДО мають містити в собі сучасні інтерактивні технології навчання, які максимально забезпечують активний характер взаємодії учасників навчального процесу на основі співпраці та співтворчості. До таких технологій належать: лекції та семінарські заняття, метод проектів, дискусії, диспути, рольові та ділові ігри.

У контексті досліджуваної проблеми поділяємо думку С. Тітаренко про необхідність розробки та впровадження для майбутніх вихователів ЗДО навчальних дисциплін «Інклюзивна освіта», «Практикум з логопедії», «Корекційна педагогіка», які повинні базуватися на матеріалах сучасних вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень з інклюзивного навчання [11, с. 56]. Курс цих дисциплін має забезпечити підготовку майбутніх вихователів до включення дітей з особливими освітніми потребами у звичайні групи ЗДО та сприяти реалізації прав дітей щодо рівного доступу до якісної освіти. Завдяки вивченню цих дисциплін майбутні вихователі матимуть змогу зрозуміти переваги інклюзивної освіти, навчитися розробляти індивідуальні програми розвитку для дітей з особливими освітніми потребами та співпрацювати з їхніми сім'ями.

Дослідниця С. Тітаренко зауважує, що зміст курсу навчальної дисципліни «Інклюзивна освіта» має бути поділений на 3 взаємопов'язані змістові модулі, а саме: I модуль – теоретичні основи інклюзивної освіти; II модуль – організація психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами; III модуль – шляхи включення дітей з особливими освітніми потребами до системи дошкільної освіти [11, с. 56].

На основі досліджень М. Чайковського [10] з означеної проблеми ми виділяємо такі аспекти проведення лекцій із навчальної дисципліни «Інклюзивна освіта»:

- технологія проведення лекції спрямована на співпрацю викладача і студентів;
- лекція максимально орієнтується на індивідуальний досвід, потреби до саморозвитку студентів;
- лекція має випереджувальний характер.

Що стосується семінарських занять, передбачених при вивченні дисципліни «Інклюзивна освіта», то вбачаємо доцільним проведення семінарів-доповідей, завдяки яким майбутні вихователі ЗДО матимуть змогу навчитися логічно мір-

кувати й узагальнювати вирішення проблемних питань стосовно інклюзивного навчання.

Також креативною педагогічною технологією сьогодні є метод проектів, який дозволяє всебічно та багатоаспектно моделювати професійну діяльність майбутніх вихователів, комплексно розвиваючи й удосконалюючи в цій діяльності усі знання, уміння та навички, задіяні у професійній діяльності. Проектна робота передбачає детальне дослідження та розробку професійної проблеми, має реальний практичний результат, який оформлюється тим або іншим чином.

Реалізація проектної роботи щодо формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів ЗДО передбачає:

1. Ознайомлення майбутніх вихователів із сутністю, специфікою, проблемою теми проекту. Зауважимо, що теми проектів можуть відрізнитися за кількістю учасників, за змістом і за часом виконання проекту.

2. Організація роботи над проектом: формулювання мети, завдань проекту, розробка методів і методик дослідження, визначення етапів виконання проекту.

3. Збір інформації та матеріалів, необхідних для виконання проекту.

4. Робота над виконанням завдань проекту.

5. Оформлення виконаних завдань проекту у вигляді текстового матеріалу та короткої презентації.

6. Захист проекту, обговорення отриманих результатів, рекомендації до його практичного впровадження.

Дискусійні методи (диспут, дискусія) створюють умови для висловлення власних поглядів і переконань, зіставлення їх із позиціями опонентів, обстоювання своєї думки. Основоположним компонентом дискусійного підходу до виховного впливу є суперечка, словесне змагання, в якому кожен відстоює свою думку [2, с. 15].

Організуючи дискусію, слід виходити з того, що найоптимальніша чисельність студентів має не перевищувати 15 осіб, які, розподілившись на групи, розташовуються у приміщенні у формі кола, підкови. Дискусії поділяють на такі фази: визначення цілей і теми; збір інформації (знань, суджень, думок, нових ідей, пропозицій учасників) з обговорюваної проблеми; упорядкування, інтерпретацію і спільне оцінювання обговорюваної інформації (можливе вироблення колективного рішення); підбиття підсумків дискусії (зіставлення мети з отриманими результатами).

Опрацювання дискусійних питань вчить студентів відстоювати власну думку, вести дискусію, стимулюють до розвитку критичного мислення, поглиблюють знання з обговорюваної теми.

Дискусія є основою складнішого підходу до розв'язання актуальних для відповідної аудиторії

проблем – диспуту, який є більш ефективним засобом у процесі формування особистості учня. Диспут – вільний, жвавий обмін думками, колективне обговорення питань, що хвилюють його учасників. Диспут (від лат. *dispute* – розмірковувати, дискутувати) передбачає зіткнення різних, інколи прямо протилежних поглядів. Це обговорення будь-якого питання, проблеми з метою їх правильного розв'язання [2, с. 8]. Як і у процесі дискусії, за допомогою диспуту здійснюється проблемний підхід до організації різних форм навчально-пізнавальної діяльності студентів, форм, пошуку методів розв'язання проблем.

Тематика диспутів має спонукати майбутніх вихователів до глибоких роздумів, пошуку власних вирішень обговорюваної проблеми. Обираючи тему диспуту, необхідно з'ясувати обізнаність студентів із проблемою, погляди і переконання щодо неї. Наприклад, про проведенні диспуту на тему «Що я хотів би змінити у собі; уроки толерантності» варто застосувати його творчу спрямованість, аби студенти могли уважно вислухати думки один одного з приводу запропонованої теми, висловити власну позицію, переконатися у правильності чи помилковості поглядів як своїх, так і опонентів. Усе це має сприяти розкриттю та розвитку у них мовленнєвої культури, мислення, уміння аналізувати, узагальнювати, робити висновки, логічно висловлюватися.

Зауважимо, що ефективність проведення диспуту найчастіше залежить від того, наскільки невимушеною є його атмосфера. З цією метою варто скласти й оприлюднити правила поведінки під час диспуту: вільний обмін думками, рівність усіх у суперечці, головне – факти, логіка, доказовість. Девізом диспуту мають бути такі слова: «Говори, що думаєш, думай, що говориш».

Поширеною педагогічною технологією сьогодні є рольові та ділові ігри. Метою рольової гри є визначення ставлення студентів до конкретної життєвої ситуації, набуття досвіду, оволодіння певними навичками. У ході гри можуть імітуватися певні події, конкретна діяльність людей (ділова нарада, проведення бесіди, обговорення плану) і ситуація, в яких відбувається подія або здійснюється певна діяльність. Гравці мають можливість проаналізувати і творчо використати власний досвід для імітації подій і вчинків.

Ігрові ситуації у своїй основі мають проблемну ситуацію, вирішення якої сприяє інтеграції теоретичних знань і практичних навичок перетворюючись в особистий досвід. Рольова гра дає змогу розглянути наявну проблему з різних сторін за допомогою програвання у різних ролях. Особливої уваги заслуговують ділові ігри. Кожна ділова гра містить ігрові й педагогічні цілі. Досягнення ігрових цілей полягає в успішному виконанні своєї ролі, отриманні максимальної кількості балів. До педа-

гогічних цілей відносимо розвиток комунікативних вмінь, оволодіння моральними нормами, розвиток теоретичного та практичного мислення.

Проведення ділової гри підпорядковується певним етапам: вибір теми та проблеми, що потребує вирішення; визначення мети, складу учасників і їхніх функцій; розробка моделі гри; розробка критеріїв оцінювання; ознайомлення учасників з метою гри, розподіл ролей та особливості взаємозв'язків; перебіг гри й аналіз результатів [1].

У контексті нашого дослідження привертає увагу алгоритм підготовки та проведення ділових ігор, який пропонує у своїх дослідженнях М. Чайковський [10]. Зокрема, науковець виділяє такі етапи проведення гри:

1-й етап – підготовчий. На цьому етапі керівник гри обирає реальну проблемну ситуацію, що може виникнути у процесі професійного спілкування зі студентами.

2 етап – це хід гри. Учасники програють ситуацію, намагаються знайти найбільш ефективні шляхи її вирішення.

3 етап – аналіз гри. Під час аналізу дій кожного з виконавців гри кожним з експертів озвучується велика кількість варіантів розвитку подій, підходів до вирішення ситуації, виявляються типові недоліки.

Також М. Чайковський зазначає, що кількість і зміст тих або інших процедур може часто змінюватися залежно від змісту ігрової ситуації та поставлених завдань навчання [10].

Висновки. Таким чином, теоретичний аналіз проблеми формування інклюзивної компетентності у майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти дозволяє зробити висновки про те, що сьогодні у педагогічній науці активно обговорюються питання впровадження інклюзивної освіти в усіх освітніх закладах нашої держави. Важливим є не лише забезпечення цих закладів необхідним обладнанням для навчання дітей і молоді з особливими освітніми потребами, але й підготовка педагогічних працівників до створення інклюзивного освітнього простору. Тому організація навчання майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти вимагає застосування педагогічних технологій, спрямованих на формування інклюзивної компетентності цих фахівців. До таких технологій належать: лекції та семінарські заняття з навчальних дисциплін «Інклюзивна освіта», «Практикум із логопедії», «Корекційна педагогіка»; метод проєктів; дискусії; диспути; рольові та ділові ігри. Саме завдяки цим технологіям, на нашу думку, майбутні фахівці матимуть змогу оволодіти знаннями про зміст і суть інклюзивної освіти, психологічні особливості розвитку дітей з особливими освітніми потребами, а також навчатися оперувати прикладними вміннями і навичками застосування дидактичних методів в умовах інклюзивного навчання.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі вбачаємо у впровадженні в навчальному процесі закладів вищої освіти розроблених нами педагогічних технологій формування інклюзивної компетентності майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ігрові технології навчання. Навчальні матеріали онлайн. URL: https://pidruchniki.com/70163/pedagogika/igrovi_tehnologiyi_navchannya.
2. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике. Москва : ИКЦ «МарТ»; Ростов на Дону : Издательский центр «МарТ», 2005. 448 с.
3. Колупаєва А.А., Данілавичуте С.В., Литовченко С.В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі : навчально-методичний посібник. Київ : Видавнича група «АСК», 2012. 182 с.
4. Левитес Д.Г. Автодидактика: теория и практика конструирования собственных технологий обучения. Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж, 2003. 320 с.
5. Левицька Л.В. Розвиток інклюзивної компетентності в закладі вищої освіти. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2019. № 17. С. 74–77.
6. Овчарук О.В. Компетентнісний підхід в освіті: загальноєвропейські підходи. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2009. № 5 (13). URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/ititl/article/view/176>.
7. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта : навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
8. П'яткова Т. Розвиток інклюзивної компетентності вчителя: швейцарський досвід. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2012. № 1 (11). С. 93–98.
9. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии : учебное пособие. Москва : Народное образование, 1998. 256 с.
10. Теоретико-методологічні засади впровадження інклюзії в закладах освіти : монографія / наук ред. М.Є. Чайковський. Київ : Університет «Україна», 2019. 460 с.
11. Тітаренко С.А. Формування готовності студентів спеціальності «Дошкільна освіта» до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2018. № 1 (15). С. 54–57.
12. Хафизулина И.Н. Формирование инклюзивной компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Астрахань, 2008. 22 с.
13. Хитрюк В.В. Готовность педагогов к инклюзивному образованию: ценностный аспект. *Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Педагогика и психология»*. 2013. № 4. С. 102–111.
14. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2005. 640 с.
15. Шапран Ю.О. Дискусійні поняття компетенції та компетентності. *Форум педагогічних ідей «Урок»*. URL: http://ru.osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/28937/.